

ویژه‌ی
کتاب‌های
آموزشی
و برنامه‌ی
درسی

کتاب آموزشی کالبدشناسی

سید امیررون

کتاب آموزشی یکی از مهم‌ترین مواد و رسانه‌های یادگیری است که هنوز در نظام‌های آموزش و پرورش کشورها کاربرد قابل توجه دارد. با این‌که در اثر رشد و توسعه‌ی روزافزون فناوری ارتباطات و اطلاعات، مواد و رسانه‌های مکتوب و نوشتاری کم اثر معرفی می‌شوند، ولی بسیار بعید به نظر می‌رسد که با توسعه‌ی فناوری، کتاب آموزشی از عرصه‌ی یادگیری حذف شود. این تأکید به این معنا نیست که کتاب بیش از حد محور یادگیری قرار گیرد، بلکه طراحی و برنامه‌ریزی تولید وسایل و رسانه‌های آموزشی باید به نحوی انجام گیرد که از طریق مجموع آن‌ها، یادگیری مؤثر، عمیق و معنادار تحقق پیدا کند. بر این اساس شایسته است، با بهره‌گیری از اصول و استانداردهای آموزشی، کتاب‌های آموزشی به نحو مطلوب و با ساختاری مناسب و منطقی طراحی و بر تسهیل شرایط یادگیری افزوده شود. کتاب‌های آموزشی با سایر کتاب‌هایی که مؤلفان آزاد تألیف می‌کنند، تفاوت اساسی دارد و به همین دلیل باید برای آن چاره‌اندیشی ویژه کرد. آن‌چه در این نوشتار سازمان یافته است، تلاش دارد اصول و ویژگی‌های مشترک و حداقلی ساختمان انواع کتاب‌های آموزشی را کالبدشناسی، معرفی و تبیین کند.

۲۸۹۱۹۲

پاییز ۱۳۸۸

۴۰

ساختار کتاب آموزشی

گرچه کتاب‌های آموزشی بنا به ماهیتی که دارند، بیش‌وکم شبیه به هم شکل می‌گیرند، با این حال نحوه‌ی پرداختن کتاب‌های آموزشی به موضوع متفاوت است. در این‌جا ساختار کتاب آموزشی به طور عام معرفی می‌شود. آنچه ارائه می‌شود به گونه‌ای تنظیم شده است که نویسندگان و ناشران کتاب‌های آموزشی می‌توانند از آن بهره بگیرند.

ساختار کتاب آموزشی

ساختار کتاب آموزشی به ترتیب از بخش‌های مهم زیر تشکیل می‌شود:

۱. عنوان
۲. صفحات آغازین کتاب (شامل شناس‌نامه‌ی کتاب، فهرست مطالب و ...)
۳. مقدمه‌ی کتاب
۴. بخش میانی
۵. بخش پایانی

موارد ۳، ۴ و ۵ بالا، هم در کل کتاب آموزشی و هم در یک واحد یادگیری مشاهده می‌شوند؛ چرا که کتاب آموزشی وسیله‌ی یادگیری است. برای یادگیری باید زمینه‌سازی کنیم و به منظور زمینه‌سازی، باید مقدماتی را ارائه دهیم. علاوه بر آن، باید فرایند مناسبی را برای یادگیری سامان‌دهی کنیم. تعامل مؤثری باید بین یادگیرنده و پیرامون او برقرار شود که به نام «فرایند یادگیری» معروف است. کتاب آموزشی مطلوب، کتابی است که مأموریت یادگیری را به انجام برساند. پس از طراحی فرایند یادگیری، باید کارهایی برای تحکیم و تثبیت یادگیری انجام داد. شرح نکاتی که پدید آورنده‌ی کتاب آموزشی باید در هر یک از این بخش‌ها رعایت کند، در ادامه به تفصیل آمده است.

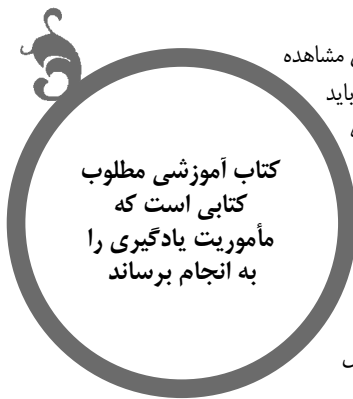
۱. عنوان

عنوان کتاب آموزشی، باید از ویژگی‌های زیر برخوردار باشد:

- کوتاه و مختصر باشد.
- روشن و گویا باشد
- جذاب و برانگیزاننده باشد. به نحوی بیان شود که ذهن مخاطب را به سمت محتوای کتاب سوق دهد.
- تفکر برانگیز باشد.
- با اهداف آموزش و پرورش مصوب هم‌خوانی داشته باشد.
- در برگزیده‌ی محتوای ارائه شده در کتاب باشد.
- ترتیب مؤثری از کلمات در ساخت آن رعایت شده باشد.

۲. صفحات آغازین

صفحات آغازین در واقع راهنمای خواننده برای ورود به کتاب محسوب می‌شوند. از این رو،

۲۸۹۱۹۳

پاییز ۱۳۸۸

۴۱

مجموعه‌ی این صفحات باید اطلاعات موردنیاز مخاطب را به طور خلاصه و روشن در اختیارش قرار دهد و پاسخ‌گوی پرسش‌های گوناگون وی درباره‌ی کتاب باشد: عنوان اصلی و کامل کتاب چیست؟ در چه تاریخی کتاب منتشر شده است؟ آیا کتاب برای نخستین بار چاپ می‌شود؟ چه مطالبی مورد بحث قرار می‌گیرد؟ آیا مطالب آن برای گروه سنی خاصی تدوین شده است؟ نوع و طبقه‌ی کتاب آموزشی چیست؟ و ...

نام و ترتیب منطقی مهم‌ترین صفحات آغازین کتاب آموزشی به قرار زیر است:
صفحه‌ی عنوان، شامل عنوان کتاب، شماره‌ی مجلد، نام پدیدآورنده و نشانه‌ی انتشارات

• صفحه‌ی حقوق (شناس‌نامه‌ی کتاب)

• پیش‌گفتار (دیباچه)

• سپاس‌گزاری

• فهرست مطالب

• فهرست عناوین شکل‌ها و جدول‌ها

۱-۲. صفحه‌ی حقوق (شناس‌نامه‌ی کتاب)

صفحه‌ی حقوق یکی از صفحات اساسی و ضروری کتاب آموزشی است. اطلاعاتی درباره‌ی کتاب، مانند نام کتاب (مشخصات کتاب اصلی نیز در صورت ترجمه اضافه می‌شود)، نام نویسنده و مترجم، نام دست‌اندرکاران تولید فنی و هنری، و همچنین نام، نشان و آدرس ناشر، محل و تاریخ چاپ، اجازه‌ی نشر (شماره‌ی شابک)، فهرست فیبا، تعداد نسخه‌های چاپ شده، محل و نوبت چاپ، دیگر اطلاعات کتاب‌داری کتاب در این صفحه منعکس می‌شود.

۲-۲. پیش‌گفتار

پیش‌گفتار بحثی است کلی درباره‌ی کتاب که اطلاعاتی درباره‌ی چگونگی نوشتن و تهیه‌ی آن به دست می‌دهد و برخلاف مقدمه، وارد متن نمی‌شود. معرفی مسائل و محدودیت‌های فرایند تألیف و ترجمه، معرفی سطح و ویژگی‌های مخاطب آن، معرفی پیش‌نیاز یا پیش‌نیازهای آن، تشکر از کسانی که در تهیه‌ی کتاب همکاری داشته‌اند و مسائلی از این قبیل که در کتاب‌های آموزشی و انواع آن می‌تواند مسائل متنوعی را دربرگیرد، در پیش‌گفتار می‌آید. ذکر تاریخ نگارش پیش‌گفتار در پایان آن ضروری است تا بعد از انتشار اثر، خواننده به آسانی دریابد که در حال حاضر، اطلاعات ارائه شده تا چه حد قابل استفاده و معتبر است.

۲-۳. فهرست مطالب (فصل‌ها و زیرفصل‌ها)

عناوین باید در دو جا بیان شوند:

- در آغاز کتاب و پیش از مقدمه‌ی آن
 - در ابتدای هر فصل یا واحد یادگیری (فهرست مطالب مربوط به آن)
- نکاتی که در این بخش باید رعایت شوند، عبارت‌اند از:
- فهرست مطالب باید از ترتیب منطقی برخوردار باشد.
 - با اهداف آموزش و پرورش مصوب هماهنگ باشد.
 - با محتوا هم‌خوانی داشته باشد.

مهم‌ترین
بخش کتاب آموزشی
بخش میانی آن است
که از فصل‌ها یا واحدهای
یادگیری متفاوتی تشکیل
می‌شود

- مختصر باشد.
- از واژگان سنگین و پیچیده در آن‌ها استفاده نشود.
- با عنوان اصلی کتاب هماهنگ باشد.
- جذاب باشد.
- عناوین اصلی و فرعی با هم تناسب داشته باشند.

۳. مقدمه

مقدمات کتاب غیر از مقدمه‌ی کتاب است. مقدمات کتاب مجموعه‌ی مطالبی را در برمی‌گیرد که قبل از ورود به متن، انگیزه، اطلاع و آمادگی را در یادگیرنده تقویت می‌کند. همان‌طور که در فرایند یادگیری سعی می‌کنیم انگیزه و علاقه‌ی مخاطب را ترغیب و تحریک کنیم، در کتاب آموزشی نیز به عنوان وسیله‌ی یادگیری باید لوازم آماده‌سازی فرد را فراهم سازیم. نکاتی که در این بخش باید رعایت شوند عبارت‌اند از:

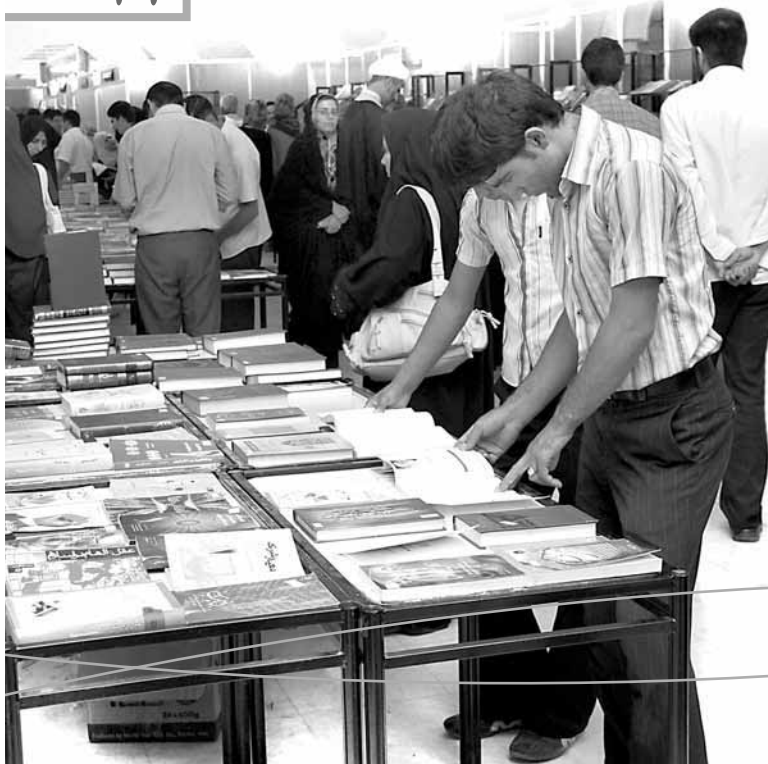
- ضرورت و اهمیت موضوع یادگیری توضیح داده شود.
- پیشینه‌ی موضوع و مطالعات قبلی شرح داده شود.
- به مفاهیم اساسی محتوا یا تعمیم‌های مربوط به آن‌ها اشاره شود.
- چارچوب کلی مباحث کتاب به تفکیک فصل‌ها و واحدهای یادگیری نوشته شود.
- هدف‌های کلی محتوای کتاب که با اهداف آموزش و پرورش مصوب هم‌خوانی دارند، بیان شوند.
- کاربرد مطالب کتاب در زندگی مخاطب مشخص شود؛ به طوری که یادگیرنده بداند چرا فلسفه، تاریخ یا ... می‌خواند.
- روش کار با کتاب و نحوه‌ی مطالعه‌ی آن معین شود.

۴. بخش میانی

مهم‌ترین بخش کتاب آموزشی، بخش میانی آن است که از فصل‌ها یا واحدهای یادگیری متفاوتی که تا حدودی از وحدت ارتباط درونی برخوردارند، تشکیل می‌شود. اجزای هر واحد یادگیری عبارت‌اند از:

۱-۴. مقدمه‌ی واحدهای یادگیری

علاوه بر مقدمه‌ی کتاب، به منظور زمینه‌سازی برای ورود مخاطب به متن اصلی، هر واحد یادگیری نیز باید حاوی مقدمه‌ای جداگانه باشد. در واقع مقدمه، وسیله و بستر ورود به محتواست. فراگیرنده مقدمه را می‌خواند تا نوعی

آمادگی ذهنی، نگرشی و شناختی نسبت به اصل موضوع و محتوا پیدا کند. در بخش مقدمه‌ی واحد یادگیری، می‌توان به نکات زیر توجه کرد:

■ هدف کلی و به دنبال آن هدف‌های جزئی مربوط به واحد یادگیری، در قالب چند سؤال یا مسئله بیان شوند.

■ توجه یادگیرنده به واحد یادگیری جلب شود و در او انگیزه‌ی فراگیری محتوای آن به وجود آید.

■ کاربرد مطالب واحد یادگیری در زندگی توضیح داده شود. قبل از پرداختن به محتوای واحد یادگیری، ارتباط مطالب آن با مسائل زندگی مشخص شود.

■ رئوس مطالب واحد یادگیری پیشین مرور شود.

■ محتوای واحد یادگیری و اهمیت و جایگاه آن در ارتباط با دیگر واحدها تبیین شود.

■ عبارت پردازی‌ها روشن و صریح باشند.

■ چارچوب کلی بحث نوشته شود.

۲-۴. متن و محتوای اصلی

متن و محتوای اصلی به عنوان مهم‌ترین قسمت کتاب آموزشی، شامل دانش و اطلاعات، مفاهیم، مهارت‌ها، اصول، روش‌ها، حقایق، تعمیم‌ها، نظریه‌ها، مقررات، فعالیت‌های شناختی و عملی، پرسش‌ها و تمرین‌های تفکر برانگیز و عمق دهنده به یادگیری، ارزش‌ها و نگرش‌ها، تصاویر، شکل‌ها، عکس‌ها، نقشه‌ها، نمودارها، جدول‌ها و ... است که در حکم رسانه‌هایی، شرایط یادگیری را برای مخاطب ایجاد می‌کنند. کتاب آموزشی از بعد محتوا و سازمان‌دهی آن، باید از اصول، معیارها و ویژگی‌های مهم زیر برخوردار باشد:

■ همه‌ی اجزا و عناصر آن از انسجام و پیوستگی درونی برخوردار باشند، به گونه‌ای که در مجموع، ساختار و نظامی واحد را در راستای تحقق اهداف یادگیری در مخاطب تشکیل دهند.

■ اعتبار علمی داشته و با یافته‌های علمی جدید هماهنگ باشد.

■ با مبانی، متون و منابع اصلی اعتقادی و فرهنگی کشورمان هم‌سویی داشته باشد.

■ برای یادگیرنده مفید و کاربردی باشد.

■ با علائق و توانایی‌های ذهنی، انتظارات و نیازهای یادگیرنده هماهنگ باشد.

■ توالی مطالب، به صورت منظم در یک خط سیر مشخص و به صورت منطقی و با توجه به یادگیری‌های قبلی فراگیرندگان تنظیم شود.

■ تأکید مؤلف روی پروراندن صلاحیت‌ها، مفاهیم اساسی و روش‌های مهم باشد، نه انتقال انبوه واقعیت‌های علمی.

■ فراگیرنده را به سمت خود یادگیری و خود ارزش‌یابی سوق دهد.

۵. بخش پایانی

پس از یادگیری متن به تحکیم آن باید پرداخت. به همین دلیل، در بخش پایانی هر فصل برای

کتاب آموزشی مطلوب
از طرح سؤالات متنوع با
محتوای فصل و توانایی‌های
مخاطب غفلت نمی‌ورزد

۲۸۹۱۹۲

پاییز ۱۳۸۸

۴۴

شناخت، تقویت و توسعه‌ی یادگیری فعالیت‌های تکمیلی زیر پیشنهاد می‌شوند:

■ **خود ارزش‌یابی یادگیرنده:** در پایان هر فصل یا واحد یادگیری، برای خود ارزش‌یابی مخاطب پیش‌بینی لازم به عمل آید. تا یادگیرنده بتواند مفاهیم، مهارت‌ها و نگرش‌های اصلی محتوای موردنظر و نیز اطلاعات مهم محتوا را جست‌وجو و پردازش کند. کتاب آموزشی مطلوب از طرح سؤالات متنوع مانند: انشای کوتاه و یا پرسش‌های گسترده پاسخ، انواع تست، ... و فعالیت‌های تحقیقی متناسب با محتوای فصل و توانایی‌های مخاطب غفلت نمی‌ورزد.

خلاصه‌ی فصل: در پایان هر فصل و یا واحد یادگیری، خلاصه‌ی مفید و دربرگیرنده‌ی پیام‌های اصلی محتوای فصل ارائه می‌شود. یادگیری با مرور خلاصه‌ی فصل و یا واحد یادگیری تقویت می‌شود.

فعالیت‌های تکمیلی و معرفی منابع و مراکز یادگیری: یادگیری به مطالب ارائه شده در فصل یا کتاب آموزشی محدود نمی‌شود. یادگیرنده از طریق مراجعه به بعضی کتاب‌ها، اسناد، رسانه‌ها، سازمان‌ها، نهادها و ... اطلاعات بیش‌تری در خصوص موضوع یادگیری به دست می‌آورد و بین آموخته‌ها و جامعه رابطه برقرار می‌شود. بنابراین لازم است در پایان هر فصل و یا در پایان کتاب آموزشی، علاوه بر آوردن واژه‌نامه‌ها، نمایه‌ها، نشانی وب سایت‌ها، نقشه‌ها، جداول راهنما و ... منابع و مراکز یادگیری مربوط نیز معرفی شوند.

منابع

۱. ملکی، حسن. برنامه‌ریزی درسی (راهنمای عمل). پیام اندیشه. مشهد. چاپ سوم. ۱۳۸۰.
۲. یارمحمدیان، محمدحسن. اصول برنامه‌ریزی درسی. یادواره کتاب. تهران. چاپ سوم. ۱۳۷۹.
۳. فتحی واجارگاه، کورش و آقازاده، محرم. راهنمای تألیف کتاب‌های درسی. آبیض. تهران. چاپ اول. ۱۳۸۶.
۴. پولاک، جولین و همکاران. راهبردها و فنون طراحی آموزشی. ترجمه‌ی هاشم فرداوش. سمت. تهران. چاپ سوم. ۱۳۷۴.
۵. مدرسی تهرانی، شهره، پور ممتاز، علیرضا. آماده‌سازی کتاب (عملیات پیش از چاپ). انتشارات خانه‌ی کتاب. تهران. چاپ اول. ۱۳۸۱.
۶. مایر، ریچارد، ای. یادگیری چند رسانه‌ای. ترجمه‌ی مهسا موسوی. مدرسه‌ی عالی آموزش و پرورش مدیریت و برنامه‌ریزی. تهران. چاپ دوم. ۱۳۸۴.
7. Alta Bach, P.C. (1991). Textbook in American Society: Politics, and pedagogy. Albany, NY: State university of New York Press.
8. American Psychological Association (APA) (2008). Media online Etymology Dictionary. From Dictionary. Com. website: <http://dictionary.reference.com>.

۲۸۹۱۹۲

پاییز ۱۳۸۸

۴۵